

AZERBAIJANI NATIONAL DIVISIONS THAT WROTE THE BATTLE CHRONICLE IN WORLD WAR II

Gulnara Aliyeva¹

UDC: 94(479.24)"1939/1945"

LBC: 63.3(5Aze)

HoS: 106

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15

Keywords:

War,
Military-organizational
work,
National divisions

ABSTRACT

During the Second World War II, the Azerbaijani people joined the struggle against the fascist invaders with great determination and Azerbaijani soldiers and fighters actively participated in various fronts of the war. This article covers Azerbaijan's participation in World War II, in particular the creation of national divisions, the establishment of military-organizational work, the training of national cadres, the revealing of the fighting qualities of Azerbaijanis, and the bravery and heroic activities of Azerbaijani soldiers and officers in achieving victory in this war. The article presents the battles and operations conducted by the national divisions created within the Soviet Army at the beginning of the war, during the war, and the contributions made by these national divisions to victory against the backdrop of the changing landscape of the war.

¹ National Defense University, Military Scientific Research Institute; Baku, Azerbaijan

E-mail: gulnara_aliyeva94@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-5689-9537>

To cite this article: Aliyeva, G. [2025]. Azerbaijani National Divisions That Wrote the Battle Chronicle in World War II. *History of Science journal*, 6(5), pp.5-15.

<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15>

Article history:

Received: 29.09.2025

Revised: 30.10.2025

Accepted: 01.12.2025

Published: 15.12.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİNDƏ DÖYÜŞ SALNAMƏSİ YAZAN AZƏRBAYCAN MİLLİ DİVİZİYALARI

Gülnarə Əliyeva¹

UOT: 94(479.24)"1939/1945"

KBT: 63.3(5Aze)

HoS: 106

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15

Açar sözlər:

Müharibə,
Hərbi-təşkili iş,
Milli diviziyalar

ANNOTASIYA

İkinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan xalqı böyük əzmlə faşist işğalçılarına qarşı mübarizəyə qatılmış, müharibənin müxtəlif cəbhələrində azərbaycanlı hərbcilər və döyüşçülər fəal iştirak etmişlər. Bu məqalə, Azərbaycanın İkinci Dünya müharibəsində iştirakını, xüsusən də milli diviziyaların yaradılmasını, hərbi-təşkili işin qurulmasını, milli kadrların yetişməsini, azərbaycanlıların döyüş keyfiyyətinin üzə çıxarılmasını, azərbaycanlı əsgər və zabitlərin bu müharibədə qələbənin qazanılması uğrunda göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıq fəaliyyətini əhatə edir. Məqalədə Sovet Ordusu tərkibində yaradılan milli diviziyaların müharibənin başlanğıcında və müharibə dönməndə apardığı döyüş və əməliyyatlar, müharibənin dəyişən mənzərəsi fonunda bu milli diviziyaların qələbənin qazanılmasına verdiyi töhfələr təqdim olunur.

¹ Milli Müdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu; Bakı, Azərbaycan

E-mail: gulnara.aliyeva94@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0003-5689-9537>

Məqaləyə istinad: Əliyeva, G. [2025]. İkinci Dünya Müharibəsində Döyüş Salnaməsi Yazan Azərbaycan Milli Diviziyaları. *History of Science jurnalı*, 6(5), səh.5-15.

<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15>

Məqalənin tarixçəsi:

Daxil olub: 29.09.2025

Yenidən baxılıb: 30.10.2025

Təsdiqlənib: 01.12.2025

Dərc olunub: 15.12.2025

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ НАЦИОНАЛЬНЫЕ ДИВИЗИИ НАПИСАВШИЕ ЛЕТОПИСЬ СРАЖЕНИЙ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Гюльнара Алиева¹

УДК: 94(479.24)"1939/1945"

ББК: 63.3(5Азе)

НоS: 106

DOI: 10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15

Ключевые слова:

Война,
Военно-
организационная
работа,
Национальные дивизии

АННОТАЦИЯ

В ходе Второй мировой войны азербайджанский народ с большой решительностью участвовал в борьбе с фашистскими захватчиками, а азербайджанские солдаты и бойцы принимали активное участие на различных фронтах войны. В данной статье рассматривается участие Азербайджана во Второй Мировой Войне, в частности, создание национальных дивизий, налаживание военно-организационной работы, подготовка национальных кадров, выявление боевых качеств азербайджанцев, а также храбрость и героическая деятельность азербайджанских солдат и офицеров в достижении победы в этой войне. В статье рассматриваются бои и операции национальных дивизий, созданных в составе Советской Армии в начале войны, в ходе войны, а также вклад этих национальных дивизий в победу на фоне меняющегося облика войны.

¹ Университет Национальной Обороны, Военный Научно-Исследовательский Институт; Баку, Азербайджан
E-mail: gulnara_aliyeva94@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0003-5689-9537>

Цитировать статью: Алиева, Г. [2025]. Азербайджанские Национальные Дивизии Написавшие Летопись Сражений Второй Мировой Войны. *Журнал History of Science*, 6(5), с.5-15.
<https://doi.org/10.33864/2790-0037.2025.v6.i5.5-15>

История статьи:

Поступила: 29.09.2025

Переработана: 30.10.2025

Принята: 01.12.2025

Опубликована: 15.12.2025

Copyright: © 2025 by AcademyGate Publishing. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the CC BY-NC 4.0. For details on this license, please visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>.

1. Giriş

XX əsrin ən qanlı faciələrindən biri olan İkinci Dünya müharibəsi, milyonlarla insanın həyatına son qoymuş, xalqların taleyinə dərin izlər buraxmışdır. Bu müharibə, sadəcə hərbi döyüşlərlə, silahların səsləri ilə yadda qalmamış, həm də insanlığın və xalqların mədəniyyətini, sosial strukturunu və gələcəyini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmişdir. Milyonlarla insanın həyatını itirməsi, şəhərlərin dağıdılması, iqtisadi və sosial təlatümlər bunlar yalnız müharibənin gözlə görülən nəticələri idi. Lakin bu müharibə həm də xalqların öz milli kimliklərini tapmaları, vətənlərini müdafiə etmək uğrunda apardıqları mübarizə ilə də yadda qaldı. Azərbaycan xalqı da bu böyük faciənin içərisində həm Sovet İttifaqının bir parçası, həm də öz milli kimliyi uğrunda mübarizədə xüsusi rol oynamışdır.

Azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsində iştirakı, yalnız Sovet Ordusunun tərkibində vuruşmaqla məhdudlaşmamış, milli diviziyalarda, partizan və müqavimət hərəkətlərində mübarizə aparmaqla davam etmişdir. Müharibə illərində Azərbaycanlı döyüşçülər, həm Sovet ordusunun sıralarında, həm də xalq arasında öz milli kimliyini qoruyub saxlamaq və öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə aparmışdır. Eyni zamanda Azərbaycanlı döyüşçülərin başqa cəbhələrdə də mübarizələrə qatılması, milli diviziyalar və partizan dəstələrində öz mübarizə əzmini göstərməsi xüsusi qeyd edilməlidir.

İkinci Dünya Müharibəsində döyüşlərdə iştirak edən Azərbaycanlılar yalnız vuruşlarda iştirak etməklə deyil, həm də döyüşlərə psixoloji, ideoloji və mənəvi dəstək verərək, hərbi fəaliyyətin müxtəlif sahələrində mübarizə aparmışlar. Sovet ordusu sıralarında vuruşan azərbaycanlıların çoxu Ukrayna, Belarusiya, Baltıqyanı ölkələrdə, Qafqaz və Şərqi Avropada milli diviziyalarda, partizan və müqavimət hərəkətlərində döyüşlərə qatılmışdır. İkinci Dünya Müharibəsindən yarım əsrdən çox vaxt keçsə də, bu günə qədər Azərbaycanlı döyüşçülərin böyük çətinliklə qazanan bu qələbədə fəaliyyəti tam araşdırılmamışdır. Bu baxımdan həmin dövrdə azərbaycanlıların üzləşdiyi çətinlikləri və qəhrəmanlıqları təhlil etmək çox vacibdir.

Bu məqalənin məqsədi, azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsindəki fəaliyyətlərini kompleks şəkildə araşdırmaq, onların milli diviziyalarda fəaliyyətini tarixi mənbələrə əsaslanaraq təqdim etməkdir. Müharibə zamanı milli kimliyin qorunması, mübarizə əzmi, vətənə olan sevgi və milli şüurun formalaşması, həm də müharibənin azərbaycanlıların gələcəkdəki sosial və siyasi həyatına təsiri nəzərə alınaraq, bu mövzu həm hərbi tarix, həm də siyasi və mədəni baxımdan əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanlıların müharibəyə verdiyi töhfələr, həmçinin onların böyük qələbə üçün göstərdikləri əzm və fədakarlıq, indiki nəsil üçün mühüm bir dərs təşkil edir.

Metodoloji olaraq, işdə tarixi mənbələrin təhlili, elmi tədqiqatların müqayisəsi və arxiv sənədlərinə əsaslanan faktların ümumiləşdirilməsi əsas götürülmüşdür. Mənbələr arasında sovet və qərb tarixçilərinin əsərləri, döyüş iştirakçılarının xatirələri, arxiv sənədləri və rəsmi hesabatlar istifadə olunmuşdur. Bununla yanaşı, müharibə dövründə fəaliyyət göstərən müxtəlif milli birliklər, partizan dəstələri və müstəqil döyüşçülərin rolu, eləcə də onların qarşılaşdığı çətinliklər və uğurlar, ətraflı şəkildə araşdırılmışdır. Bu yanaşma, müharibə tarixində azərbaycanlıların rolunu tam şəkildə anlamağa və onların göstərdikləri qəhrəmanlığı təhlil etməyə imkan verir.

Beləliklə, bu məqalə Azərbaycan xalqının İkinci Dünya müharibəsindəki əvəzsiz xidmətlərini, fədakarlığını həm Sovet İttifaqı tərkibində, həm də müstəqil Azərbaycan üçün daşdığı böyük tarixi əhəmiyyəti araşdırmaq məqsədini daşıyır.

2. Azərbaycanlıların Sovet Ordusundakı Milli Diviziyaları

İkinci Dünya müharibəsində Sovet Ordusunda döyüşən Azərbaycanlıların iştirakı, əsasən, milli diviziyalarda həyata keçirilmişdir. Sovet ordusunun müxtəlif cəbhələrində döyüşən bu diviziyalar həm döyüş bacarıqları, həm də milli tərkibləri ilə diqqət çəkmişdir. Hər bir diviziya, müharibənin müxtəlif mərhələlərində öz qəhrəmanlıq nümunələrini ortaya

qoymuş və Sovet İttifaqı ilə yanaşı, Azərbaycanın şərəfini də qorumuşdur. Azərbaycanlı çağırışçı və könüllülərindən formalaşdırılmış 77-ci dağ-atıcı diviziyası, 223-cü Azərbaycan milli diviziyası, 416-cı Taqanroq milli diviziyası, 336-cı milli atıcı diviziyası və 402-ci milli atıcı diviziyası döyüşlərdə misilsiz igidlik və qəhrəmanlıq nümayiş etdirərək həm özlərinin həm də Azərbaycanın adını tarixin səhifələrinə qızıl hərflərlə həkk etdirmişlər. İkinci Dünya müharibəsində rəşadət göstərən milli diviziyalarımızdan üçünün qələbə yolunu nəzərdən keçirək.

3.77-ci Azərbaycan Milli Dağ-Atıcı Diviziyası

77-ci dağ-atıcı diviziyası 1930-cu illərin sonunda yaradılmış və müharibənin başlanğıcında, əsasən, azərbaycanlı döyüşçülərdən təşkil olunmuşdur. Əsası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süquta yetməsindən sonra qoyulmuş bu diviziya 1938-ci ilə kimi milli tərkibini qoruyub saxlaya bilmişdi. Həmin ildən Sovet hökumətinin qərarı ilə bu diviziyanın milli tərkibi dəyişdirilərək coxmillətli birləşməyə çevrildi və S. Orconikidze adına 77-ci atıcı diviziya adlandırıldı. Artıq ikinci Dünya Müharibəsinin başlanması ilə milli diviziyaların təşkilat məsələsi ortaya qoyulduqda 77-ci diviziyanın şəxsi heyətinin tərkibində Azərbaycanlı döyüşçülərin sayı artırıldı. Bu diviziyanın cəbhə yolu İrandan başlamışdı. Müharibənin ilk günlərindən İran ərazisində geniş fəaliyyətlərə başlamış alman ordusu SSRİ-nin cənubunda bir təhlükə mənbəyi yaratmışdılar. Bu baxımdan Sovet dövləti İrana hərbi qüvvələr salmaqla yaranan bu təhlükəyə qarşı bir müdafiə zolağı yaratmaq qərarına gəldilər. Bu məqsədlə 1941-ci il fevralın 26-da Moskvada bağlanan müqavilə əsas götürüldü ki, bu sazişə əsasən İran ərazisindən öz təhlükəsizliyinə təhdid hiss etdiyi təqdirdə ərazi bütövlüyünə toxunmamaq şərtilə ora öz qoşunlarını yeritmək səlahiyyətinə malikdir. 77-ci diviziya 31 avqust 1941-ci il tarixli 44-cü ordu komandanlığının verdiyi əmrə əsasən İran Azərbaycanı ərazisində Gilan, Rəşt və Pəhləvi ətrafında mövqelər tutaraq 24-cü süvari diviziyası ilə bərabər Sovet qoşunlarına qarşı göstərilən müqavimətin qırılmasında iştirak etmişdir [12, s.500].

Qısa zamandan sonra bu diviziya İran ərazisindən geri çağırılaraq Krim ətrafında yaranmış mürəkkəb vəziyyətlə bağlı ora göndərildi. Almanların Qafqaza doğru hücum planları reallaşmadığından onlar Krim ətrafını ələ keçirməklə burada möhkəmlənmək və sonra da Qara dəniz boyunca Cənubi Qafqaza doğru irəliləmək niyyətində idilər. Məhz bu baxımdan Qara dəniz donanması ilə birlikdə Zaqafqaziya cəbhə qoşunları birgə əməliyyat keçirərək Kerç yarımadasını nəzarət altında saxlamalı idilər. Kerçin tutulması Sevastopol ətrafında olan alman qüvvələrinin diqqətini cəlb etməklə şəhərin vəziyyətini yüngülləşdirmək məqsədini daşıyırdı. Bununla bərabər Krimin azad edilməsi üçün əlverişli platsdarm yaradıla bilərdi [6, s.163].

77-ci diviziyanın 105-ci alayı 1941-ci il dekabr ayının 29-da desant dəstəsinə daxil edilmiş digər alaylarla birlikdə Ak-Monay ətrafında mövqe tutdu. Bu əməliyyatın həyata keçirilməsi elə sürətlə oldu ki, onun qarşısının alınmasında almanlar çətinlik çəkildilər. Bununla da, Ak-Monay ətrafında mövqelərin ələ keçirilməsi hücumun genişləndirilməsi üçün əlverişli zəmin yaratdı. Nəticə etibarilə dekabrın 30-da alman qoşunlarının Kerçdən çıxarılması mümkün oldu. Sonrakı gün isə Feodosiya almanlardan tam təmizləndi [4, s.292].

Bu vuruşların gedişində azərbaycanlı döyüşçü Çingiz Mənsurov öz igidliyi və qorxmazlığı ilə döyüşçü yoldaşlarının dərin hörmətini qazanmışdı. Toplardan açdığı sərrast atəşlər hətta düşmənlə apardığı əlbəyaxa döyüşlər onun istedadının əməli ifadəsinə çevrildi. Ən çətin şəraitdə belə soyuqqanlıq nümayiş etdirən leytenant Ç. Mənsurov həm də öz döyüşçü yoldaşlarına nümunə olmağı bacardı. Bununla yanaşı digər Azərbaycanlı döyüşçülər - Ə. Əliyev, Y. Cavadov, E. Ələsgərov həmçinin onlarca və yüzlərcə başqaları da igidlik və qorxmazlıqları ilə Kerçin və Feodosiyanın azad olunmasında öz xidmətlərini göstərmişlər [12, s.503].

51-ci ordunun tərkibinə verilən 77-ci diviziya 1942-ci il fevral ayında Ak-Monay ətrafında möhkəmləndirici əməliyyatın aparılması əmrini alaraq dislokasiya olundu. Bu əməliyyatda diviziya çətin hava şəraitinə baxmayaraq mövqelərini ciddi-cəhdlə qoruyan alman qoşunlarının müqavimətini qırdılar. Diviziya şaxtılı havada buz üzərində hərəkət edərək təyin edilmiş vaxtda Ak-Monay ətrafındakı mövqelərə çıxaraq müdafiə zolağı yarada bildi. Lakin fevralda aparılan döyüşlər bununla bitmədi. Alman ordusunun tərkibində olan 18-ci rumın diviziyasının nəzarəti altında olan Cantera, Tulumçuq, Kiet məntəqələrinin azad edilməsi əmrini alan diviziya təşkil edilmiş düzgün döyüş, seçilmiş əlverişli mövqe, komandir heyətinin təşkilatçılıq qabiliyyəti və döyüşçülərin göstərdikləri əzm və iradə sayəsində bu tapşırıqın da öhdəsindən qələbə ilə gəldilər [6, s.172].

Bununla belə, almanlar yeni qüvvələr cəlb etməklə bölgədəki mövqelərini möhkəmləndirdilər və qüvvə üstünlüyü yaratdılar. Ona görə də Kerç yarımadasında, 77-ci diviziyanın müdafiə olunduğu ərazidə sovet qoşunları üçün ağır vəziyyət yarandı. Belə vəziyyətdə fəal döyüşlərin keçirilməsi qeyri-mümkün olduğundan 77-ci diviziya yalnız müdafiədə dayanmaq və öz mövqelərini qorumaq məcburiyyətində qaldı.

Krımın alınması üçün böyük sürətlərlə müxtəlif mövqelərdə hücumlarını davam etdirən alman qoşunlarının Krasnodar ələ keçirməsi Novorossiysk şəhərinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. Bu baxımdan Novorossiysk ətrafında güclü müdafiə zolağı yaratmaqla almanların bu şəhərə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq üçün şəhər ətrafına əlavə qüvvələr dislokasiya edildi. 77-ci diviziya da bu müdafiəyə qatılmaq barədə əmr aldı. Ona görə də 1942-ci ilin avqustunda Vladimirovka, Jeltobryux, Yuxarı Bakanskaya, Krasho-Medvedskaya rayonlarına çatan diviziya avqust ayının 16-da Babiç, Şapsuqs kaya, Neberdjayevskaya, Yuxarı Bakanskaya, Krasno-Medvedskaya məntəqələri boyunca 80 km cəbhə boyu müdafiəyə keçildilər. Verilmiş tapşırıq əsasən diviziya tərəfindən alman qoşunlarının şimaldan və şimali-şərqdən Novorossiyskə girməsinin qarşısı alınmalı idi. Çox gərgin aparılan bu döyüşlərdə vaxtaşırı alman qüvvələrinin və diviziyanın hücum və mövqe dəyişmələri ilə keçirdi. Avqustun 21-dən 77-ci diviziya və qüvvə üstünlüyü olan almanlar arasında ağır zərbə endirişləri ilə döyüşlər aparıldı, xüsusən də 204.3 yüksəkliyi ətrafında gedən döyüşlər həmin yüksəkliyin təkrar-təkrar bir əldən başqasına keçməsi ilə nəticələnirdi. Almanlar döyüşə yeni qüvvələr cəlb etməklə və tanklarla himayə oluna iki piyada alayını 77-ci diviziyanın mövqələrinə gətirməklə Neberdjayevski və Bakansk məntəqələrini ələ keçirsə də qısa müddətli fasilədən sonra bu məntəqələr uğrunda döyüşlər yenidən qızışdı və aparılan gərgin döyüşlərin nəticəsi olaraq diviziya tərəfindən həmin mövqələr qoruna bildi [12, s.507].

1942-1943 cu illər arasında mütəmadi aparılan ağır döyüşlər nəticəsində 77-ci diviziya böyük itkilərə məruz qalır və 58-ci ordu komandanlığının 16 aprel 1943-cü il tarixli əmrinə əsasən diviziya Petrovsk stansiyasına dislokasiya edilir. Burada diviziyanın şəxsi heyəti tam kompleksləşdirilməli həm də Taqanroq buxtasının müdafiəsini təşkil etməli idi. Diviziyanın kəşfiyyat bacarıqları da mükəmməlləşdirildi. 1943-cü il avqust ayının 30-da 58-ci ordu qərargahının əmrinə əsasən diviziyanın tərkibindən 44 nəfərlik bir kəşfiyyat qrupu təşkil edilərək Taqanroq şəhərinə atıldı. Onlar qarşıya qoyulan tapşırıqə yerinə yetirərək geri çəkilməkdə olan almanların yolunu kəsməyə və geri qayıdarkən 7 alman hərbiçisini əsir alaraq gətirməyə müvəffəq oldular. Daha sonra diviziya müdafiə mövqelərini təhfil verərək yeni mövqelərə yola düşdü. Sentyabr ayı boyunca diviziya döyüşlər aparmaq şərtilə Rovenski, Pavlovka, Novo-İqnatyevka, Yeqorovka, Raskoşnoye, Blyumental istiqamətində 240 km-lik marş qət edərək cəbhə xəttinə çıxdı. Burada Cənub Cəbhəsinin 44-cü ordusunun 63-cü atıcı korpusunun tərkibinə verilərək Neydel rayonuna çıxarıldı və yenidən ağır və gərgin döyüşlərə qatılaraq düşmənin möhkəmləndirilmiş müdafiə xəttini yarmağa müvəffəq oldu. Nəticə etibarilə aparılan bu döyüşlərdə Neydolf, Viçnevsk, Novolyubimovka məntəqələri nəzarətə alındı [7, s.224].

1943-1944-cü ilin yanvar ayına qədər yenidən ağır, çətin döyüşlərə qatılan diviziya böyük hərbi uğurlarla dolu olan bir döyüş yolu keçdi. 77-ci diviziya Dnepr çayının sol sahili daxil olmaqla Çornaya Polyana, Solomovka, Zavidovka məntəqələri uğrunda alman qruplaşmaları ilə gərgin döyüşlər apardı. Alman qüvvələrindən Dnepr çayının sol sahilinin təmizlənməsi ilə bağlı verilən tapşırıq diviziyanın şəxsi heyəti tərəfindən böyük əzm və şücaətlə yerinə yetirilərək uğurla başa çatdırıldı. Bu döyüşlərdə almanların 3 alay miqdarında piyada qüvvəsi, 9 topu, 23 tankı, xeyli sayda minaatanları həmçinin 135 hərbcisi əsir alınmaqla birləşmənin döyüş yoluna yeni qələbə səhifəsi yazdı. 77-ci diviziya 1944-cü ilin aprelində yenidən Kırım uğrunda aparılan döyüşlərə cəlb edildi. 51-ci ordunun tərkibində olan diviziya birləşmələrlə bərabər Simferopol-Sevastopol istiqamətində böyük zərbə qüvvəsi olan əməliyyatda iştirak etməli idi. Güclü artilleriya hazırlığı və aviasiya zərbələri ilə başlanan hücumun qarşısını saxlamaq mümkün olmadı. Almanların hər hansı bir manevr imkanının qarşısı alınaraq aprel 12-də gecə mövqelər Simferopol-Sevastopol istiqamətində sıxışdırıldı və nəticə etibarilə düşmən qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı [12, s 519].

1944-cü il 13 aprel tarixli əmrə əsasən Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi fədakarlıq və xidmətlərə görə 77-ci diviziyanın şəxsi heyətinə təşəkkür elan edildi. Sevastopol uğrunda aparılan döyüşlərdən sonra diviziya Qomelə dislokasiya edildi. Daha sonra diviziya Bauska uğrunda, Dobelev-Kruşkalnəz rayonu, Jaqare məntəqəsi və Skoudas məntəqəsi uğrunda aparılan gərgin döyüşlərdə qələbər qazanaraq mövqeləri bütünlüklə nəzarət altına aldılar. 1945-ci ildə yanvardan başlayaraq diviziya yeni döyüşlərə qatıldı və Dije-Qramzda-Skolini-Auderi-Şpuri-Mayauşi xətti üzrə 42.9 yüksəkliyinin ələ keçirilməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə itkilərə məruz qalsalar da qələbə qazandılar [7, s.263].

Müharibə başlanan gündən son qununa qədər 77-ci Dağ-Atıcı diviziyası bir çox döyüşlərdə milli tərkibdə, milli ruhu və əzmkarlığı nümayiş etdirərək bir çox qələbələrə imza atmışdır. Döyüşlərdə göstərilən əsgəri şücaətlərə görə diviziyanın şəxsi heyətindən 11237 nəfəri müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişlər [3, s.592].

4.416-cı Azərbaycan Milli Taqanroq Diviziyası

Şərəfli döyüş yolu keçmiş diviziyalardan biri də Azərbaycan ərazisində yaradılmış 416-cı atıcı diviziyadır. Əsası 22 fevral 1942-ci il Zaqafqaziya hərbi dairəsinin komandanının əmrinə əsasən qoyularaq onun formalaşması respublikanın bir neçə rayonunun ərazisində aparılmışdır. İlk dövrlərdə müharibənin çətinlikləri 416-cı atıcı diviziyası üçün xas idi. Diviziyanın komplektləşdirilməsi, nizamlanması, onun bölmələrinin komandir heyəti ilə dəstəhləndirilməsi, silah və texnika ilə təmin edilməsi Zaqafqaziya hərbi dairəsi komandanlığının səlahiyyətində idi.

İlk olaraq Tərhan Əliyərbəyovun komandanlığına verilən diviziya sonradan polkovnik Karakoz Mark Timofeyeviçin komandanlığına keçirilir və diviziya ilk döyüşlərinə də onun komandanlığı altında girir. Həmin dövrlərdə 44-cü ordunun tabeliyinə verilən 416-cı atıcı diviziya ilk döyüşlərə Şimali Qafaz üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən noyabr-dekabr əməliyyatlarında qatıldı. 1942-ci il noyabr ayının 27-də 44-cü ordu qərargahından alınan tapşırıq əsasən, 416-cı diviziya da noyabr ayının 30-da döyüşlərə qoşulmalı və 9-cu atıcı korpusla qarşılıqlı əlaqədə Stalinqrad istiqamətində hücumla başlamalı və onun Kapustino məntəqəsinə doğru inkişaf etdirməli idi [12, s.576].

416-cı diviziyanın apardığı döyüşlərin hər saatı, hər günü onun şəxsi heyətinin döyüş təcrübəsini artırır. Qarşıya çıxan çətinliklərə baxmayaraq, 416-cı diviziya döyüşün ilk saatlarından irəliləmək imkanını əldən verməyərək gün ərzində 101.0 yüksəkliyini ələ keçirir. Dekabr ayının 2-də isə qarşılıqlı fəaliyyətə girdiyi 9-cu atıcı korpusu ilə bərabər Kapustino və Novo-Ledenovo məntəqələrini ələ keçirdilər. Sürətlə irəliləyən 416-cı diviziyanın hissə və bölmələri ertəsi gün dekabrın 3-də böyük qüvvəyə malik olan alman ordusunun hərbi təşəbbüsü ələ almaq cəhdlərini əzm və şücaətlə dəf edərək Sbornı

məntəqəsinin ətrafına yetişdilər. Həmin gün döyüşlərin müvəffəqiyyətlə başa çatdırılması münasibəti ilə diviziya, Ali Baş Komandanın qərargah nümayəndələrinin və Zaqafqaziya Cəbhə komandanı, ordu generalı Tülenevin göndərdiyi təbrik teleqramını aldılar [4, s.337].

Daha sonra dekabrın 4-də yeni tapşırıq alan diviziya ələ keçirilmiş mövqeləri möhkəmlətmək əmrini alaraq İşçersk stansiyası uğrunda alman qüvvələri ilə bir həftə qanlı döyüşlər apardılar. Güclü əks hücumlarla 416-cı diviziyanın müqavimətini qıracağını qət edən almanların göstərdikləri cəhd nəticəsiz qaldı. Dekabr ayının 10-da 416-cı diviziyanın hissələri Nazarova, Yama, Koçetov məntəqələrini azad edərək almanları geri çəkilməyə məcbur etdilər. İki gün sonra dekabrın 12-də alman qüvvələrinin təqibini davam etdirən diviziya Bezrukino və Sorokino məntəqələrini də ələ keçirdilər [2, s.114].

1942-ci ilin dekabrında polkovnik Sizranovun komandanlığı altına verilən 416-cı atıcı diviziya 44-cü ordunun digər birləşmə və hissələri ilə yenidən ağır döyüşlərə qatılaraq cəbhə boyu alman qoşunlarının üzərinə güclü hücumlara başladılar. Bu ümumi hücumda qarşıya qoyulan məqsəd alman qoşunlarının müqavimətini qırmaqla hərbi təşəbbüsü ələ keçirmək və irəli hərəkət etmək idi. Digər hissə və birləşmələrlə bərabər diviziya döyüşlərin yeni dövrəsinin ağırlığını öz üzərinə götürməkdən çəkinmədi, nəticə etibarilə 1943-cü ilin yanvarın əvvəllərinə qədər davamlı hücumlar edib Azov dənizinin sahillərinə qədər 1000 km-lik bir məsafəni qət etməklə 135.2 yüksəkliyini alaraq alman qüvvələrini qərbə doğru geri çəkilməyə məcbur etdilər. Keçirilən ağır döyüşlərdə 416-cı diviziyanın tərkibi böyük itkilərə məruz qalmışdı. Buna baxmayaraq, diviziyanın şəxsi heyəti bütün çətinlikləri dəf edərək Azov dənizi sahillərində həmçinin müdafiə mövqelərində öz döyüş vəzifələrini yerinə yetirməkdə davam edirdi. Azərbaycan respublikasının bu diviziyaya göstərdiyi qayğı şəxsi heyətə göndərilən hədiyyələrdə öz təzahürünü tapırdı. Bu baxımdan ordu komandanının 1943-cü ildə Azərbaycan KP.MK-ə göndərdiyi məktubunda göstərilən qayğıya görə öz təşəkkürünü bildirməklə 416-cı diviziyanın 44-cü ordunun ən yaxşı birləşmələrindən biri olduğunu qeyd etmişdir [12, s.580].

Qarşıda duran əsas vəzifə almanların Taqanroq ətrafında olan qruplaşmasının məhv edilərək şəhərin azad edilməsi məsələsi idi. Almanların Azov dənizinə çıxışının qarşısını almaqla digər birlik və birləşmələrə Taqanroqa doğru irəliləmək üçün əlverişli şərait yaratmaq diviziyanın üzərinə düşən əsas vəzifə idi. Bunun üçün isə diviziya heyəti almanların olduğu Sambek müdafiə zolağını keşməli idilər. Almanlar tərəfindən çox ciddi istehkam və təchizat işləri aparılaraq ən möhkəm müdafiə zolaqlarından birinə çevrilən bu zolağa hətta qış ayları ərzində dəfələrlə edilən hücumla baxmayaraq onu yarmaq mümkün olmurdu. Qeyd etmək lazımdır ki müdafiə zolağının sərt hündürlükdə yerləşməsi də onun xüsusi müdafiə imkanlarını genişləndirirdi həmçinin bu zolaqda almanlar tərəfindən 10-11 müdafiə xətti qurulmuşdu ki, onların da hər birini dəf etmək böyük qüvvə və bacarıq tələb edirdi.

Diviziyanın döyüş tarixində əldə etdiyi ən böyük uğurlardan biri də, məhz belə möhkəm müdafiə zolağının dəf edilməsi idi. Yüksək hazırlıqlı döyüşlərin keçirilməsi nəticəsində nəhayət ki, diviziya bu çətin əməliyyatı müvəffəqiyyətlə yerinə yetirdi. Döyüşlər əsnasında diviziya Boqaçevska, Krasnaya Polyana, Pervomaysk, Anastasyevka, Vasilyevka və bir sıra məntəqələri alman işğalçılarından təmizlədi. Həmin döyüşün nə qədər gərgin keçdiyini topçu Şabanovun nümunəsində görmək mümkündür. Cəsur topçu öz yoldaşlarını itirsə də, topu təkbaşına hərəkətə gətirərək mərmiləri özü yükləyib özü nişan alaraq özü atəş açırdı. Şabanov təkbaşına topundan 30 mərmə atəşi açaraq əks-hücumla keçmək istəyən alman qüvvələrini məhv etməklə öz adını tarixə həkk edə bildi [12, s.583].

416-cı diviziyanın qarşısına Taqanroqa girmək vəzifəsi əsas məqsəd kimi qoyulmasa da lakin tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün bu qaçılmaz bir şərt oldu. Avqust ayında almanların bütün cəhdlərinə baxmayaraq onlar öz mövqelərini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmadılar və 416-cı diviziya güclü zərbələr endirərək Rodionovski, Maryevka,

Nogin, Aleynikov məntəqələrini düşmən qüvvələrindən təmizlədi və elə həmin gün diviziyanın bəzi bölmələri, 130-cu atıcı diviziyası və digər qüvvələr Taqanroqa daxil oldular. Şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qalan almanlar qərb istiqamətində geri çəkilmək istəyərkən 416-cı diviziyanın aramsız atəşləri nəticəsində böyük sayda itkilər verərək məhv edildilər. Məhz Taqanroq şəhərinin azad edilməsində göstərdikləri şücaət və qəhrəmanlıqlarına görə diviziyaya Ali Baş Komandanın əmri ilə Taqanroq adı verildi və tarixə Taqanroq Diviziyası adı ilə həkk olundu [4, s.338].

Sonrakı illərdə diviziyanın keçdiyi döyüş yolunda cənub-qərb istiqamətində Mariupol ilə Stalino şəhərlərinin, Dnepryanı ərazilərin, Nikolayevsk şəhərinin, Odessa şəhərinin azad edilməsi kimi qəhrəmanlıq salnaməsinə imza atdılar. Qəhrəman döyüş yolu keçmiş 416-cı diviziyanın 1388 Azərbaycanlı döyüşçüsü ölkənin müxtəlif orden və medallarına layiq görülmüş, onlardan 616 nəfəri sırası, 457 nəfəri serjant və 315 nəfəri zabit rütbəsində idi. Verilən mükafatlar arasında 17 Qırmızı Bayraq ordeni, 5 Aleksandr Nevski ordeni, 12 birinci dərəcəli Böyük Vətən Müharibəsi ordeni, 157 Qırmızı Ulduz ordeni, 8 üçüncü dərəcəli Şöhrət ordeni, 666 “İgidliyə Görə” medalı, 438 “Hərbi xidmətlərinə görə” medalı və 11 Sovet İttifaqı Qəhrəmanı ulduzu var idi [3, s.643].

5.223-cü Azərbaycan Milli Belqrad Diviziyası

Şərəfli və qəhrəman döyüş yolu keçmiş milli diviziyalarımızdan biri də 223-cü atıcı diviziyasıdır. Onun yüksək döyüş qüvvəsinə malik bir hərbi vahidə çevrilməsi Azərbaycan xalqı ilə bərabər Azərbaycan rəhbərliyinin alman faşizminə qarşı mübarizə yolunda əldə etdiyi konkret nəticələrdən biri idi. 18 oktyabr 1942-ci il tarixli Ali Baş Komandanın əmri ilə Gürcüstanın Surami məntəqəsində yerləşən 168-ci ehtiyat atıcı alayının bazasında 223-cü milli atıcı diviziyanın təşkili başlandı [12, s.591].

Təşkil olunduğu dövrdən respublika daxilində 223-cü diviziyaya yardım və qayğının gücləndirilməsi məqsədilə Azərbaycan KP MK-nın qəbul etdiyi qərara əsasən bir sıra məsul vəzifəli şəxsləri o cümlədən Xalq Komissarları Şurasının sədr müavini Ə.Əzizbəyov, Azərbaycan KP MK katibləri Q. Məmmədov təhkim edildi. Azərbaycan hökumətinin dəstəyi və qayğısı altında olan 223-cü milli diviziya 1942-ci ilin sonunda ilk döyüşlərə qatıldığı məntəqədən müxtəlif döyüşlərdə iştirak edərək 1945-ci ilin aprel ayına qədər ümumilikdə 3600 km-lik bir qələbə yolu qət etmişdilər. Kəcdiyi döyüş yolunda diviziya böyüklü-küçüklü 50-yə qədər cayı adlayaraq Böyük Vətən Müharibəsinin tarixində özünəməxsus yer tutdu [9, s.128].

223-cü milli atıcı diviziyanın hissə və bölmələrinin yaxından iştirak etdiyi döyüşlərə Qafqazın azad edilməsi, 1943-cü ildə Dones çayı ətrafında alman müdafiəsinin yarılməsi, Dnepr çayının keçilməsi, Cənubi Buqa royonu ətrafında alman qüvvələrinin darmadağın edilməsi, Yassa-Kişinyov əməliyyatı, Budapeştin azad edilməsi daxildir. 1944-cü ilin 13 oktyabrında Morova çayının sağ sahilinə çıxan 223-cü atıcı diviziya Çupriya, Paraçin, Yaqobina məntəqələrini alaraq Belqradı nəzarət altında saxlayan düşmən qüvvələrinə güclü cənab zərbələri endirərək almanları geri çəkməyə məcbur etdilər [4, s.304-310].

Yugoslaviyanın azad edilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan paytaxt Belqradın azad edilməsi böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu tapşırığı qələbə ilə başa vuran diviziyaya Ali Baş komandanın əmri ilə “Belqrad diviziyası” adı verilməklə şəxsi heyətə təşəkkür elan edildi. 1945-ci ildə aparılan döyüşlərə SSRİ ərazisində Mozdok, Xarkov, Dneprodzerjinsk, Kirovqrad, Benderi, Kişinyovun azad edilməsi daxil idi. 1945-ci il mart-aprel aylarında diviziya Vyana ətrafında yerləşən məntəqələrin azad edilməsi uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. Vyana yaxınlığında yerləşən Korneyburq və Floridstorf şəhərlərinin alman işğalçılarından azad edilərək nəzarət altına alınmasına görə 223-cü diviziyaya Ali Baş Komandan tərəfindən təşəkkür elan edildi. Apardıqları döyüşlərdə göstərilən qəhrəmanlıqlara görə diviziyanın alayları Suvorov, Kutuzov, B. Xmelniçski ordenləri ilə

təltif edildilər. Elə 1945-ci ildə Avstriyanın ərazisində diviziya Böyük Vətən Müharibəsində iştirakını qələbə ilə başa vurdu [12, s.617].

6.Nəticə

İkinci Dünya müharibəsi azərbaycanlılar üçün təkcə cəbhədə vuruşmaqla deyil, həm də işğal olunmuş ərazilərdə göstərdikləri iradə, qəhrəmanlıq və şücaətlə yadda qalmışdır. Azərbaycanlılar bu müharibədə müxtəlif formalarda, SSRİ ordusunun tərkibində döyüşən milli diviziyalarda, partizan və müqavimət hərəkatlarında fəal iştirak edərək döyüşmüşlər.

Azərbaycan diviziyaları müharibənin ən qanlı döyüşlərində iştirak edərək xalqın qəhrəmanlıq salnaməsini yazmışlar. Partizan və müqavimət hərəkatında isə azərbaycanlıların göstərdiyi fədakarlıq və dözümlü müharibənin gizli, lakin həlledici cəbhələrindən biri olmuşdur.

Məqalə boyu toxunulan məsələlər və qeyd olunan faktlar göstərir ki, azərbaycanlıların İkinci Dünya müharibəsindəki iştirakı birbaşa və dolayı yolla geniş miqyas almış, bu iştirak onların həm milli kimliyinin qorunması, həm də global proseslərə təsiri baxımından mühüm olmuşdur. Bu tarixi irsin öyrənilməsi gələcək nəsillərə həm milli qürur, həm də tarixi reallıqları dərk etmək imkanı verəcəkdir.

7.REFERENCES

1. Institute of History named after A. A. Bakikhanov of ANAS. (2008). *Azerbaijan in the war of 1941–1945 (collection of articles)*. Baku: Elm, 113 p. (in Azerbaijani)
2. Bokov, F. E. (1990). *The immortal feat of the sons of Azerbaijan*. Baku: Ganjlik, 221 p. (in Russian)
3. Babakov, A. A., Ageev, T. N., & Borisov, N. V. (2000). *Cavaliers of the Order of Glory of Three Degrees*. Moscow: Voenizdat, 735 p. (in Russian)
4. Emrahov, M. (2021). *The Azerbaijan SSR in the Second World War (1939–1945)*. Baku: Ideal-Print LLC, 969 p. (in Azerbaijani)
5. Ismayilov, S. (2007). *The struggle path of Azerbaijanis during the war period*. Baku: Azerbaijan University, 211 p. (in Azerbaijani)
6. Gorshkov, S. G. (1989). *On the southern coastal flank (autumn 1941 – spring 1944)*. Moscow: Voenizdat, 286 p. (in Russian)
7. Grechko, A. A. (1967). *The battle for the Caucasus*. Moscow: Voenizdat, 424 p. (in Russian)
8. Mammadov, H. (1998). *Participation of Azerbaijanis in the Second World War*. Baku: Elm və Tehsil Publishing House, 314 p. (in Azerbaijani)
9. Mekhtiev, B. M. (1983). *223rd Red Banner Belgrade Division*. Baku: Azerneshr, 286 p. (in Russian)
10. Nazirli, Sh. (1991). *Generals of Azerbaijan*. Baku: Ganjlik, 208 p. (in Azerbaijani)
11. Rzayev, B. (2002). *The role of Azerbaijan in the world war*. Baku: Ziya Publishing House, 267 p. (in Azerbaijani)
12. Suleymanov, M. S. (2018). *History of the Azerbaijani Army (Vol. IV)*. Baku: Maarif, 810 p. (in Azerbaijani)

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. (2008). *Azərbaycan 1941–1945-ci illər müharibəsində (məqalələr toplusu)*. Bakı: Elm, 113 s.
2. Боков, Ф. Е. (1990). *Бессмертный подвиг сынов Азербайджана*. Баку: Гянджлик, 221 с.
3. Бабаков, А. А., Агеев, Т. Н., & Борисов, Н. В. (2000). *Кавалеры Ордена Славы Трех Степеней*. Москва: Воениздат, 735 с.
4. Əmrahov, M. (2021). *Azərbaycan SSR İkinci Dünya Müharibəsində (1939–1945-ci illər)*. Bakı: “İdeal-Print” MMC, 969 s.

5. İsmayilov, S. (2007). *Azərbaycanlıların müharibə dövründə mübarizə yolu*. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 211 s.
6. Горшков, С. Г. (1989). *На южном приморском фланге (осень 1941 г. – весна 1944 г.)*. Москва: Воениздат, 286 с.
7. Гречко, А. А. (1967). *Битва за Кавказ*. Москва: Воениздат, 424 с.
8. Məmmədov, H. (1998). *Azərbaycanlıların İkinci Dünya Müharibəsində iştirakı*. Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, 314 s.
9. Мехтиев, Б. М. (1983). *223-я Краснознаменная Белградская*. Баку: Азернешр, 286 с.
10. Nəzirli, Ş. (1991). *Azərbaycan generalları*. Bakı: Gənclik, 208 s.
11. Rzayev, B. (2002). *Azərbaycanın dünya müharibəsindəki rolu*. Bakı: Ziya Nəşriyyatı, 267 s.
12. Süleymanov, M. S. (2018). *Azərbaycan Ordusu Tarixi (IV cild)*. Bakı: Maarif, 801 s.